

ARTANAPÈDIA

LES PROSPECCIONS ARQUEOLÒGIQUES DE JOAN TOMÀS I MARTÍ ALS VOLTANTS D'ARTANA. Francesc Esteve Gàlvez

A continuació reproduïm el capítol IX de l'autobiografia del gran prehistoriador, arqueòleg i professor Francesc Esteve Gàlvez (Castelló de la Plana 1907-2001), on parla de la seua experiència en Artana. És un text preciós que dóna infinitat de detalls de gran valor per a tots els curiosos amb la història passada i recent. Està tret del primer volum (de tres) de Vida I. En la claror de l'alba. Uns començos difícils. Diputació de Castelló, 2003, pp. 247-277.

LES PROSPECCIONS ARQUEOLÒGIQUES DE JOAN TOMÀS I MARTÍ ALS VOLTANTS D'ARTANA

Des de la mort de Tomàs i Martí no tenia notícies d'Artana, suposant que la cova de Ferrero estaria sense explorar. Veient les despulles arqueològiques que allí trobà i em féu obsequi, pensava que havia d'anar a veure-les i recollir la informació que poguera sobre aquell jaciment. Però com Artana estava mal comunicava amb Castelló, per arribar a la serra de la Creu, on era la cova, havia d'esmerçar almenys un parell de dies, i no disposant de temps l'excursió es retardava.

Va ser Sos, qui anà al poble per assumptes particulars i tingué ocasió de conèixer a Joan, el germà de Vicent, que seguia explorant la cova de Ferrero i en descobrí una altra amb un parell de sepultures eneolítiques. Li recomanà que es posara en contacte amb mi i li parlà de l'amistat que tenia amb Vicent, de les nostres entrevistes a Castelló i de les meues anades a Vilafamés al temps que ell exercia al costat de Bonet. També la família recordava que Vicent sovint parlava de mi. I com mostraren cert interès en conèixer-me personalment, Sos prometé una segona visita que faríem els dos plegats, i amb temps l'avisaria. El dia convingut sortírem a les 7 del matí en la Panderola, que ens deixà a l'estació de Betxí, seguint al poble i d'allí cap a Artana, per la senda de darrere del Solaig.

Era prou enjorn quan arribàrem a la casa dels Tomàs, que ja ens esperaven, i Sos féu les presentacions: els pares, Vicent i Antònia, Joan, la seua germana Regina i una parenta o potser minyona, que feia vida amb ells. Gent oberta d'esperit, afectuosos en el tracte i de bona presència, com ho va ser el malarat Vicent. D'ell enraonàrem poc, perquè no estant massa lluny el seu òbit, a la família li era penós el recordar-ho.

També Joan tenia molt a contar-me de les recerques que feia i tots estaven delerosos que jo vera i classificara allò que havia recollit, que per cert resultà ser més interessant del que suposava.

Vicent inicià les recerques al castell i a la cova de Ferrero, i Joan les continuà als mateixos llocs, en descobrí d'altres nous i recollí objectes solts pel terme, Així, de la cova de Ferrero procedien bons

testos que permetien refer els perfils de vasos menuts i d'altres majors, molt típics del bronze argàric. Com ho era també un punyal triangular de fulla curta i ampla. De la partida del Pinar, que és darrere del poble, cap a Onda, procedia una destal massissa, tota polida, de fibrolita, i una altra de basalt la trobaren vora el barranc de Castro. El mobiliari més atraient el donava la cova sepulcral del Racó de la Tirana en curs d'excavació, on s' havien trobat ja despulles molt desfetes d'un esquelet, amb belles puntes de sageta de sílex, una destal de pedra i objectes d'os d'un treball molt acurat. Ara excavaven a la mateixa cova un altra sepultura, que també donava objectes semblants. A més dels materials prehistòrics Tomàs recollia restes medievals, especialment dels castells d'Artana, la Vilavella i Fondegulla. També guardava una curiosa estilització de figura humana, que em recordà els ídols del SE d'Espanya, però gros, com d'uns 60 cm. d'alt, tallat en un bloc de calcària esponjosa. Deien que el va recollir Vicent a la Ràpita, però més endavant vaig saber que el trobaren vora la cova del Teniente, que és al terme de Nules.

El conjunt feia goig, i encara més pensant que es tractava dels primers resultats d'uns treballs de recerca que estaven en curs i se seguien amb entusiasme per Joan i Felip, un amic seu que era el barber del poble.

L'excursió d'aquell dia no tenia altre propòsit que conèixer personalment a la família Tomàs Martí i veure la seua col·lecció, deixant per més endavant el visitar els llocs on es feren les troballes, per tant, a primera hora de la tarda Sos i jo emprenguérem el retorn a casa, amb temps encara d'arribar cap a les 6 a l'estació de Betxí i prendre el darrer tren que baixava d'Onda a Castelló.

Vaig tornar a Artana més aviat del que pensava, perquè a poc vingué Joan Tomàs i Martí a Castelló, amb el propòsit de conèixer les nostres troballes, reunides a l'estudi de Porcar, que llavors feia vida a Barcelona, però el deixà en les meues mans perquè continuara treballant allí. Restà sorprès al veure tant de material, curosament seleccionat, i reunit quasi bé tot pel meu esforç personal, cosa que l'esperonà a seguir investigant per Artana, especialment en les moltes coves que hi havia en aquell terme. I mostrà interès en que anara a veure la de Ferrero i els sepulcres del Racó de la Tirana. Com solia sortir de viatge pels negocis de casa convenia que assenyalàrem dia per a la meua arribada, i així ell m'esperaria.

La segona excursió va ser també des de Betxí, tirant al dret per darrere del Solaig, i abans d' arribar al poble trobava Tomàs, que havia sortit a esperar-me. Una atenció que també manifestava com li interessava la nostra visita.

Aquell dia anàrem a veure les coves de la Serra de la Creu, començant per la de l'Aigua, que és al caient de la Rambla, davant mateix del poble, i que en diuen així per uns regalims que gotegen contínuament de les estalactites i fan un piló d'aigua clara. En algun indret de la cova es veien ossos d'animals, que no semblaven massa antics, i a poc d'entrar, a la dreita hi havia com un banc o parat de pedra seca, que potser tancara un sepulcre, però més endavant Tomàs el desmuntà i darrere sortí la roca, sense cap cavitat ni despulles humanes.

Com ja passava del migdia dinàrem allí, per ser l'únic racó ombrívol per seure i reposar en aquells pelats roquers. Ho recorde ara perquè Joan portava al saquet de la berena una navalla de fulla ampla i resistent, amb la punta torçada enrera, com mai n' havia vist, ni he tingut la sort de trobar-la per adquirir-ne una, com voldria. Perquè em digué que en altre temps les feia un ferrer del poble, i tingueren fama per tota la rodalia per la qualitat i la forma, ben calculada per a les necessitats de la gent del camp. Les anomenaven "artanenques".

Seguírem després cap al primer cim de la serra, enfront de l'horta del Pinar que és darrere del castell, per veure la cova de Ferrero, que varen descobrir llaurant una llastra d' oliveres. L'aladre remogué una pedra i a l'apartar-la es veié un clevell en la roca, per on ara s'entra a la cova.

És un avenc irregular, amb racons i passadissos de mal caminar, on es veien solatges d'una antiga ocupació humana, amb cendres i testos, que Tomàs havia regirat. Més amunt i a l'esquerra hi ha un munt de pedres, que les degueren llançar des de fora per tancar la cova, veient-se a baix algunes vèrtebres i costelles.

Malauradament aquell jaciment no s'explorà d'una manera metòdica i els que entraren recollien els fragments dels vasos més atractius i curiosos i llançaren els altres al fons de la sima.

Quan sortírem Tomàs em mostrà per fora les pedres que taponen l'antiga entrada, posades deliberadament per deixar colgats als qui hi havia a dintre. Vaig pensar que també podria haver alguna romanalla d'aquella gent, i, en efecte, florejavem resquills de sílex.

La cova de Ferrero amb racons menuts i de sostre baix, on a penes hi ha espai per jeure, no té cap condició perquè fóra vivenda normal i permanent. Els que allí s'aixoplugaren fugirien de temibles enemics, que descobriren el seu refugi i tancaren l'entrada, que seria com un engolidor. Si algú restava a dintre és molt probable que l'abatiren quan intentava sortir i les seues despulles serien aquells ossos humans que afloraven sota el munt de pedres que deixà closa la sima.

De la cova de Ferrero passàrem a la del Racó de la Tirana, que és a la mateixa vessant de la serra baixant per la senda del Raio cap a la rambla. Una esquerdada quasi vertical, també com un avenc, però prou ampla i de fons planer. Cap al mig i a la dreta s'obri un nínxol irregular, on inhumarien un cadàver amb el seu mobiliari sepulcral, que comprén belles puntes de sageta, una destal polida i objectes d'os.

Al fons hi havia una cista contra el pany de roca, fetes les tres parets restants amb menudes pedres, i dintre d'ella indicis d'un parell d'esquelets, amb un mobiliari més pobre, però també selecte, reeixint una punta triangular amb llargues aletes i un collaret de peces discoïdals fetes de valva de pectuncle o de pissarra negra.

El sol ja s'havia post quan sortírem de la cova i mentre Joan recollia la corda que serví per despenjar-nos, jo mirava pels volts per si hi havia alguna romanalla, com succeí a la de Ferrero. I molt a prop, a la dreta, unes pedres em cridaren l'atenció, perquè sols podien haver-se posat amb el propòsit de tancar alguna cova. I faria molt de temps perquè l'erosió, les concrecions calcàries i els solatges de terra arrossegats per aigua les dissimulaven i confonien amb el roquer de la muntanya.

Amb l'aixada estreta, com pic de rabassaire, que portava Joan, intentàrem alçar la pedra més sortint, soldada ja a la roca, i forcejant acabàrem trencant-la, escolant-se els trossos pel forat que hi havia a sota.

Descobrírem així una sima de boca estreta que degueren cloure amb aquelles pedres per evitar accidents. Molt probablement òrfena de despulles arqueològiques, perquè baixa vertical i és molt fonda. Llançàrem una pedra i la seguírem pels cops que donava contra els panys de roca, cada vegada més esmortits. I una altra pedra donà el mateix resultat.

Era ben fosc quan deixàrem aquell lloc, però Joan coneixia bé el camí. Seguint la senda o caminant per bancals arribàrem al poble.

Artana m'agradava. Al passar la gent ens saludava. Els carrers eren nets, entre parets blanquejades i poques cases es reduïen a una nau, la majoria d'una o dues naus, a l'estil dels pobles de València, i amples portals, de vegades amb les cuixeres emmanisades, i altes golfes per estendre les collites.

La de Tomàs i Martí era així. L'entrada amb el sòl "de pedretes" per al pas del carro al mig, i les voreres amb taulells per a les cadires, tenia a la dreta el despatx amb alguns records del malaurat Vicent i una taula del segle XVII, en què més endavant vaig seure alguna vegada per escriure cartes

comercials, seguint les indicacions del pare de Joan, perquè aquella gent era d'estirp llauradora i posseïa terra que administraven, però no la treballaven directament, ocupant-se sobretot del negoci d'espartins. Venia després el menjador amb la llar i gran armari de paret per a la vaixela, vidres i coberteria de taula, fent d'aparador, com és costum en les nostres cases. I tot seguit s'entrava en el desllunat, pati menut de parets emblanquinades i testos amb flors, obrint-se a l'esquerra el pou, que per cert m'estranyà molt veure que poc fonda estava l'aigua, ben a prop del brocal. Seguia al pati el que abans deurien ser estables, i ara magatzem per al negoci d'espartins. A una banda s'apilaven els manolls d'espart i a l'altra la feina feta, classificada per tamanys, llesta ja per a les remeses. A l'esquerra, vora la porta, estava la bàscula.

(<http://artanapedia.files.wordpress.com/2013/08/pare.jpg>)

El pare dels germans Tomàs i Martí, Vicent.

Era una indústria domèstica arreu estesa pel poble. Les dones recollien l'espart després de pesar-lo i prendre nota de la quantitat que retiraven, i tornaven els espartins, que també es pesaven, cobrant el treball fet. Així s'ocupaven les hores lliures, a soles o en grups, a casa o pel carrer. A les solanes, sortint pels camins, pujant al calvari o cap al castell es veien els rengles d'espartins eixugant-se, abans de portar-los als magatzems.

Cas curios. Els artanencs havien d'anar a cercar l'espart a Múrcia i després vendre el que feien per ací o a les comarques olivares de València, Aragó i Catalunya. No sols els espartins, quasi tota la indústria de l'espart solia estar en les seues mans. Entre els aforismes que d'infant encara vaig oir per la Plana, n'hi havia un que deia: "A Xilxes tots són brosseros, a la Vall espartenyers, a Artana tots sarrieros i a Tales dolçainers".

Les habitacions de la casa dels Tomàs, com és corrent en la nostra vivenda rural, eren al primer pis, pujant per l'esquerra de l'entrada enfront del menjador. N'hi havia una, però, darrera l'escala, amb finestra al pati, on Joan solia guardar allò que més estimava. En una calaixera tenia les millors troballes arqueològiques de la serra de la Creu, robes populars i coses curioses que anava adquirint en els seus viatges. Després ompliria les parets de belles peces de ceràmica valenciana, posaria algun moble antic i acabaria fent d'aquell estatge un dels racons més atractius que es podien trobar per les cases dels nostres pobles.

En canvi a dalt de tot, a les golfes, d'amples finestrals com galeria, Joan anava estenent pedres, ossos i testos ocupant-se de restaurar ceràmica, que amb el temps arribaria a ser la seua vocació predilecta i li faria canviar l'objectiu de les recerques, desplaçant-les de les coves i poblats als castells, on s'hi troben les belles espècies de Paterna i Manises, o adquirint en les cases llauradores l'atraient vaixela popular valenciana.

Ara les espaioses golfes eren quasi buides i a part collites i coses sobreres dels atifells de la casa, sols hi havia pedres anodines, uns trossos de molí, testos solts de la cova de Ferrero, altres ibèrics del Solaig o medievals del castell, i aquella figura esquemàtica que em recordava els ídols neolítics del SE d'Espanya.

De bon principi les meues relacions amb la família dels Tomàs foren molt cordials. Trobava al pare home mesurat, bondados i responsable, portant ensems les terres i el negoci de la casa, curios per conèixer les coses que tenia a l'abast en aquell racó de la serra, i més endavant amb el gir que donà Joan, per tota mena d'antiguitats. Al castell, aixada en mà, ajudava a excavar.

La mare mantenia la bondadosa serenor de les dones dels nostres pobles, que es donen al treball casolà i posen seny en la paraula, sols ocupades en els seus quefers.

Regina era molt agraciada. Pel físic, la valenciana preferida pels nostres artistes, com sortida d'una tela de Mongrell, i pel tracte mantenint-se en la línia de comprensió de les dones d'aquella casa. Que

n'eren tres, perquè una parenta llunyana dels Tomàs, que vindria a tenir l'edat de la mare, feia vida amb la família.

(<http://artanapedia.files.wordpress.com/2013/08/joan.jpg>)

Joan Tomàs i Martí, al temps que investigava per les coves de l'entorn d'Artana i continuava la tasca mampresa pel seu germà Vicent.

Joan pel temperament no s'assemblava molt a Vicent. Potser en aquest darrer la formació universitària i la professió de metge, li donaren un pes, un rigorisme de paraula i unes exigències de conducta, que sempre em varen seduir.

Joan s'ocupava en viatjar pels pobles atenent al negoci d'espartins i la seua conversa era més solta i alegre. Sense altres estudis que els de l'escola primària, però d'una intel·ligència viva i desperta, sentia curiositat per tot i llegia bastant, no disposant de més llibres que aquells que anava adquirint i educant-se sobretot pel tracte amb gent entesa. Amb el temps demostrà ser hàbil de mans restaurant la ceràmica que trobava en les seues recerques, i crec que de no haver vingut la guerra hagués sigut un expert ceramòleg, coneixedor de les manufactures de per aquí. Com a bon excursionista sentia vivament el paisatge i de tant en tant pintava. Quadres que alguna vegada copsaren l'hora i l'ambient de la serra, d'una impressió vibrant, lluminosa, malgrat foren pintats sense aquella formació professional que s'adquireix a les escoles. Sempre vaig veure en ell estimables virtuts i també alguns defectes propis de l'autodidacta. Amb el temps seria un dels meus millors amics.

Després de sopar estiguérem al café, on ja ens esperava Felip, el barber del poble, que prenia part en les recerques arqueològiques a la cova de Ferrero i al racó de la Tirana. Després arribà l'oncle de Tomàs, Joan Martí Portalés, un fadrí benestant del poble, ficat en política dintre la línia republicana.

Al dia següent sortírem per l'altra banda del terme, cap a la Plana, pensant en el meu retorn a casa, que havia de ser aquella mateixa nit. Caminant per la clota veia enfront els roquers esquerps de l'Ombria, que és tota d'arenisca roja i pensava que en les terres arenoses del peu de la muntanya es podrien trobar despulles d'un primitiu poblament en condicions semblants als jaciments de les Agulles. Però tiràrem per l'esquerra, sempre pel calar, passant a la vora d'un bocí d'horta que rega la font del Ferro, així dita per la condició de l'aigua i perquè ve d'una mina abandonada. Mina que degué ser molt important i es beneficiaria intensament, quan arreu pels termes de la rodalia he vist esbargits els solatges de les fargues, que la gent del país en diu "fonedors". Deixàrem els conreus i tiràrem amunt pels erms pedregosos fins arribar a un pany de roca on s'obri la cova del Tronc, que anàvem a veure aquell matí.

Allà a dalt, marginada dels camins, lluny de l'aigua, de les terres soltes on s'acoblen mitjans de vida, i de cara al nord, ja per endavant era de creure que arqueològicament no seria important, i, en efecte, pocs indicis trobàrem. Però com a caverna és curiosa i digna de veure's.

A poc d'entrar la curta galeria es talla per alt graó que haguérem de baixar valent-nos de la corda, que allí restà per al retorn. Després la cavitat s'eixampla i complica en tot. Les pedres estimbades, els daltabaixos del sol, el pedruscall que es movia, ens obligaven a caminar a poc a poc, i amb moltes precaucions per no relliscar. A la llum tremolosa del ciriot que portàvem, les ombres s'estiraven, es perdien al fons i poques vegades véiem la volta. El pany de roca ens obligava a voltar, donant l'efecte d'un espai gran que es descomponia en racons i passadissos, tot irregular i confós. El més perillós va ser salvar l'abisme per un estret llom, com un pont d'argiles i closques estalagmítiques, arrossegant-nos i tement que es trencara.

(<http://artanapedia.files.wordpress.com/2013/08/felip.jpg>)

Felip, el barber d'Artana. Bon dibuixant, fou el primer que copià el mosaic gran de Benicató.

Miràvem per veure de trobar alguna romanalla arqueològica, però sols a poc d'entrar, al peu del graó on deixàrem la corda, hi ha com una escombrera de pedres i terra, sense cendres ni ossos, però amb

alguns testos de vasets llisos fets a mà, que deuen ser de l'Edat del Bronze. Potser llavors s'establiria gent a la curta galeria de dalt, a l'entrada de la cova, on deixarien alguna despulla, després arrossegada per l'aigua, o bé les llançaren allí menyspreant-les.

De la cova del Tronc seguïrem pels roquers, baixant i voltant aquella vessant de la muntanya, cercant a poc una senda que està a prop i va a la clota d'Aigües Vives, al peu del Puntal.

Joan volia mostrar-me unes construccions de pedra seca amb menudes habitacions d'aspecte primitiu, però medievals per la ceràmica en la qual arribà a trobar-se el blau de Paterna. Són al cim d'un pujolet, vora la font d'Aigües Vives. Recollírem, en efecte, alguns testos vidrats que provenen el seu poblament tardà i fan pensar en un d'aquells llogarets moros, que desaparegueren amb el decret d'expulsió de Felip III, o potser fóra destruït en la revolta de 1526.

En aquell racó que s'obri directament a la Plana i enllaça amb la foia d'Artana, seguint al peu de la serra hi haurà alguna romanalla prehistòrica, però a penes férem prospeccions perquè jo havia de guanyar temps per arribar a Nules abans que passara el tren que sortia de València a darrera hora de la tarda.

I mentre el meu amic empenia el retorn al seu poble, jo apressava el pas seguint la mateixa senda en sentit contrari pel marge de la dreta del barranc del Rodador, cercant la carretera de la Vilavella i Nules, que em portaria a l'estació.

Al poc temps Joan vingué a casa sense avisar-me, perquè portava entre mans altres assumptes i deixà per a darrera hora la nostra entrevista.

Em parlà d'una altra cova que és a la vora del barranc del Solaig, abans d'arribar al poble, i, per tant, jo la tenia més a prop que les altres, podíem anar a veure-la en un sol dia i encara aprofitaríem l'excursió per fer prospeccions al poblat ibèric del Solaig. Quedàrem en que jo aniria pel camí de l'altra vegada i ell m'esperaria al mateix lloc.

I així va ser. Des d'allí deixàrem la senda de Betxí i reculàrem per la carretera de la Vilavella cap a la Plana, però abans d'arribar al coll de la Garrofera, baixàrem al barranc i el vàrem seguir pel marge, vorejant el Solaig.

A poc trobàrem un roquer llis i pelat, rosegat per l'aigua, on s'obri enfonsant-se com un engolidor la cova de Pepa. Moltes vegades l'aigua s'haurà escolat per ella i deu ser més complexa del que es veu. L'entrada no és molt ampla i a dintre es fa com un espai irregular i de sostre baix, amb moltes concrecions calcàries que solden pedres i de vegades empasten testos de vasos més aviat grans i mal definits, que semblen pertànyer al final de l'Edat del Bronze.

<http://artanapedia.files.wordpress.com/2013/08/calvari.jpg>

Calvari d'Artana. Dibuix de l'autor.

Des de la cova de Pepa seguïrem barranc avall pel mateix marge, deixant-lo quan ja érem a prop del pla per pujar més al dret al Solaig, cercant el pendent de llevant on estigueren els habitatges de l'antic poblat. És ací on hi ha molla de terra, la part més remoguda per les rabassades i el conreu, veient-se llavors pels bancals nombroses despulles. La prospecció que hi férem encara donà bon resultat. Joan recollí un disquet de bronze daurat que porta en relleu com una roseta, i jo una fíbula anular.

Era ja tard. En la soledat del capvespre, tot silent, s'oïa el rellotge del campanar de Betxí, que donava les sis, hora en què havia de sortir el tren d'Onda. Joan insistia que reculara amb ell al poble per fer nit a casa seua, però jo tenia programada aquella excursió per a un sol dia i a casa m'esperarien a l'hora de dormir. Des del Solaig, travessant els secans del pla, tirant al dret i caminant de pressa aviat arribava al peu de la muntanyeta de Sant Antoni i tot seguit a la Torrassa.

Vaig trobar un camí que em semblava que aniria lluny pels senyals del tràfec i a més enfilava cap a Vila-real, i va ser una sort, perquè després vaig saber que és l'antic camí d'Artana. Estalviava la gran volta de la carretera i arribava a Vila-real molt abans del que esperava. I encara em vaig decidir a fer els set quilòmetres que restaven, segur que arribaria a casa abans de l'hora de sopar. A les poques setmanes vingué Joan a cercar-me tot alarmat i confós. Em contà que un jove capellà, anomenat Mn. Valentí (1), estava escrivint la història del poble i enterat de les recerques arqueològiques que es feien a la serra de la Creu, estigué a casa de Tomàs per veure les troballes i aprofitar-les per al seu estudi, cometent la lleugeresa de comunicar al Centre de Cultura Valenciana el que havia vist a casa de Tomàs. Cosa que donà lloc a que intervingueren les autoritats competents, demanant a la Comissió Provincial de Monuments de Castelló que informara d'allò que estava succeint. De fet, es tractava de la denúncia formal d'unes excavacions fetes al marge de la llei. Clar es veia en l'ofici que va rebre Joan comminant-lo a lliurar els objectes que havia recollit i recordant-li que els treballs de recerca de no seguir els tràmits reglamentaris eren fraudulents i punibles.

Pensava Joan que jo podria fer alguna gestió a favor seu, exposant-me com preocupava als pares un possible procés, però l'hora no era oportuna, perquè les persones que havia de consultar, al mig matí estaven ocupades en els seus quefers professionals. Per tant, li recomanava que tornara al poble i esperara notícies meues, que poc tardarien en arribar.

Al capvespre vaig visitar Salvador Guinot, Comisario Regio de Bellas Artes, i a Lluís Revest, secretari de la Comissió Provincial de Monuments, trobant d'immediat un ambient de comprensió, disposats a resoldre el cas com millor convinguera i evitar que es repetira el cas de Vil·la Filomena, que tallà en sec els bons propòsits de Nebot. També ara es perdria la possibilitat que Joan seguira investigant per Artana.

A tot açò, el Museu Provincial, en mans d'un professor de dibuix, era cosa morta i ningú se preocupava de la nostra arqueologia, malmetent-se les troballes casuals que alguna vegada es feien, malgrat arribaren a publicar-se en la premsa local. Més vergonya donava la contínua mutilació que sofrien les coves de la Valltorta, perdent-se d'any en any inestimables mostres d'art rupestre. Era una situació paradoxal: la destrucció del nostre patrimoni artístic i arqueològic restava impune, sense despertar protestes ni preocupacions i si algú de bona fer, gosava investigar i recollir materials, pel goig de posseir-los, però posant-los a abast dels estudiosos, era perseguit per la llei.

Al dia següent Revest, després de consultar el cas amb Clarà, president de la Comissió, em donà plena confiança perquè pujara a Artana i redactara la contestació de Joan a l'ofici, eludint responsabilitats per veure de deixar sense efecte la denúncia.

En aquestes circumstàncies jo veia clara una possible solució. Diria que les troballes no tenien més interès que provar la presència de l'home prehistòric a les coves de la serra de la Creu, tractant-se d'ossos, testos i pedres treballades que va recollir el difunt Vicent Tomàs Martí al temps que estudiava la carrera i passava les vacances al poble. Així per una banda Joan es lliuraria de responsabilitats, i, per l'altra, menyspreant els objectes recollits, la Comissió no els reclamaria.

Pensant en l'angoixa que estaria passant aquella família amiga, i gojós de poder resoldre el conflicte que promogué la lleugeresa o la vanitat de Mn. Valentí, als dos dies tornava a fer el camí de sempre, per Betxí dret a Artana.

(<http://artanapedia.files.wordpress.com/2013/08/calvari-2.jpg>)

Calvari d'Artana. Dibuix de l'autor.

Malgrat el poc temps que em van ocupar les gestions amb Guinot i Revest, els Tomàs ja m'esperaven impacients, i més que ningú el pare. No li dolia massa que es pergueren les troballes, el que temia era la intervenció de les autoritats, possibles requeriments judicials i els comentaris de la gent. A casa mai conegueren un judici i si alguna vegada sorgien qüestions de dret amb els veïns, conscients que

tenien raó, preferiren perdre, abans que promoure un plet.

En aquella taula barroca on el volgut Vicent solia escriure els seus articles i preparava temes de la Facultat, vaig redactar la contestació, que després va signar Joan per recollir-la jo i entregar-la personalment a Revest. El germà difunt que tant estimava la seua terra, inicià les recerques arqueològiques i recollí els objectes, que ara guardava la família, continuant Joan visitant aquells llocs on féu alguna troballa superficial. No hi havia responsabilitats per ningú i el més que podria succeir és que els Tomàs perderen aquells materials arqueològics, però jo estava segur que continuarien retenint-los, perquè a Castelló no es disposava de lloc per guardar-los amb la més menuda garantia. I, en efecte, la Comissió de Monuments acceptà les raons donant per bona la resposta, i d'aquell assumpte ja no se'n parlà més.

Però Joan ja no seguí investigant a les coves dels voltants d'Artana. Per un temps s'acontentà amb tornar alguna vegada als llocs ja coneguts i abandonats, com el Solaig i la Torrassa de Betxí, fent prospeccions superficials, com de pas, i mai ni un sondatge que el poguera comprometre. Després trobà més atractius les ruïnes dels castells, on surt la bella ceràmica vidrada, que cada vegada l'interessava més. Era públic que als testars de Paterna i de Manises col·leccionistes de València feien treballs de recerca i veritables excavacions, sense cap entrebanc, per l'escàs interès arqueològic que solien donar a les troballes: una terrissa trossejada i tardana, que al comerç d'antiguitats sovint es veia en bon estat, procedent de cases particulars. Coneguda arreu pel món ací se l'estimava més per raó d'origen, com succeïa amb la fina vaixel·la de l'Alcora i les manufactures populars que enriquien massivament les col·leccions particulars. La vocació que ara sentia per la ceràmica portà a Joan a entrar en relació amb gent de València, que també s'interessava per ella, entrant així en el cercle d'estudiosos, col·leccionistes i antiquaris, aprofitant els seus viatges de negocis per adquirir de tot. Amb el temps restaurant allò que trobava als castells o adquiria fent compres i canvis, arribà a constituir un esplèndid conjunt, que feia goig veure.

En aquella nova activitat li valgueren prou les seues experiències d'investigador i arqueòleg a les coves de la serra de la Creu, perquè sabia veure i treure profit de qualsevol indici per fer sondatges profitosos o refer peces. Seguint les meues indicacions visità repetides vegades el castell de la Vilavella, on trobà restes d'aquell sòcol de manises blaves amb la llegenda "Baralla nova", ja coneguda, i les que porten "Cent dolors, un plaer" es completaren allí per primera vegada. Al castell de Castro recollí testos d'una espècie poc coneguda, decorada en negre sobre fons verd, cas que es dóna també en un menut plat del castell d'Artana. És en aquest darrer lloc on Joan més investigà. El recinte murat es partia entre dos propietaris i sols pogué adquirir la meitat oriental, que excavà fins arribar a la roca, i encara va refer alguna menuda dependència. Com era d'esperar en aquella lloma, que tanca la foia, hi hagué poblament, ibèric, romà, del que resta molt poc. Per sobre d'aquest nivell primitiu i una capa de terra amb poca cosa, venia l'escombrera de l'assolat castell, amb més de trenta metres de gruix i nombroses troballes, que manifestaven una construcció noble, amb finestrals decorats en guix de traça musulmana i d'altres gòtics, amb capitells que porten escuts. Entre l'enruna s'hi troben menudes peces poligonals de ceràmica envernissada de verd, manganés, melat o blanc, que semblen alitzers d'alicatats, per tant de sòcols, però sortiren com fent soleres de paviment.

La millor dependència del castell d'Artana era la seua gran torre octògona de l'estil mudèjar, tota de rajola tret de l'arranc de les torretes de les arestes, dels que fa pocs anys en restava un i l'anomenaven "el púlpit".

Jo encara vaig arribar a conèixer un veí molt vell, que contava que quan era infant passà per Artana el general Borso di Carminati amb les forces liberals i manà volar la torre del castell, perquè no se n'aprofitaren els carlins, recomanant a la gent que sortira al camp i es posara a recer, i ell, de lluny, veié com la varen rebentar.

Aquella torre seria impressionant i forta quan cridà l'atenció de Borso i decidí destruir-la. També

prendria en consideració quant fàcil era ocupar-la, desguarnida com estava, separada del poble i quasi voltada de bosc, que llavors s'estenia arreu, espessint-se més a la foia de darrere, que encara diuen "el Pinar". Un vellet d' Artana deia que quan era jove, estant a la porta de casa cap al camí de Vilamalur, veíé passar una lloba seguida de les seues cries, que n'eren cinc, de les hortes de baix al bosc de muntanya del castell.

El variat roquer de la serra d'Espadà, la barreja de terres grasses i àcides, la parcel·lació de les glevs calcàries i el predomini de les formacions triàsiques, afavoreixen la vegetació que creix molt més fosca i espessa que als eixuts clapers del Maestrat. En alguns racons s'arriben a trobar ufanosos castanyers i per tot amples rodals de sureres.

És curiós que aquestes a Artana siguen de propietat particular i estiguen molt parcel·lades i repartides entre el veïnat, que disposa de la fusta i del suro, mentre els glans són propietat pública i tots tenen dret a recollir-ne. Tal situació jurídica, aparentment contradictòria, potser vinga d'un temps en què els boscos eren comunals, o bé d'abans encara, dels vells estatuts de poblament, en què el senyor d'Artana donaria als seus vassalls el dret de recollir glans per engreixar el bestiar.

Però tornant al que deia al principi, a l'Espadà la vegetació té una vitalitat extraordinària. Quan a la darrera guerra s'establí el front seguint el fil d'aigües, l'arbrat, delmat pels bombardejos i destruït per incendis, va sofrir molt. Semblava que mai es refaria o no arribaríem a veure'l ufanós. Però al poc temps l'onada verda i juvenívola de pins, alzines sureres i molsa ho envaïa tot. I tant que els mateixos llocs que vaig recórrer amb Joan, com la serra de la Creu i la cova del Tronc, llavors pelats roquers, estaven repoblant-se espontàniament i de pressa. El fet és interessant perquè si el coneguérem per despulles fòssils, creuríem en una evolució lenta i un canvi climàtic, que sensiblement no ha existit. Hi haurà altres raons fondes i subtils que determinen com una reacció vital, una expansió biològica que s'harmonitza amb la presència d'esquirols i senglars, que abans no hi eren. Del vell arbrat que aguantà el pas de la guerra resten atraients racons com Mosquera i la Font d'Almanson, o alguns arbres solitaris, com aquell pi que hi ha baix del castell de Castro, un dels més gruixuts que he vist per la nostra terra. En altre temps als baixos al·luvials, avui conreats, hi hauria exemplars extraordinaris d'un bosc encara primari. La prova estava en els dos molins d'oli d'Artana: el del Duc i el de la Vila. Les gruixudes i ben esquadrades bigues que portaven en les premses eren d'una sola peça, tretes d'enormes pins. La del molí del Duc no vaig arribar a conèixer-la, però em digueren que mesurava 18 m de llarga. La del Molí de la Vila varen desmuntar-la l'any 1936 i puc dir que passava dels 16 m i en tenia 1,20 de gruix, tota igual, de punta a punta. He visitat altres almàsseres, sobretot al Baix Maestrat, i la seua premsa solia acoblar dos o quatre bigues enllaçades amb ferros, i si era una sola mai es podia comparar amb aquella del molí d'Artana.

L'abandó de les recerques arqueològiques i l'atracció per les antiguitats deixaren marginats els objectes que Joan havia recollit a la serra de la Creu. A penes mostrava, molt de tard en tard, el bell mobiliari sepulcral de la cova del Racó de la Tirana, que li recordava aquell amarg ofici de la Comissió de Monuments. De vegades em parlava del problema que li plantejava el possible destí d'aquelles peces, insinuant que férem un canvi i em fera càrrec d'elles, enriquint així la col·lecció que venia acoblant amb la il·lusió que la nostra Diputació algun dia creara el Museu, del que moltes vegades s'havia parlat. Però jo no disposava de cap cosa sobrera que poguera interessar a Joan.

L'ocasió es presentà de la manera més estranya. Jo coneixia a Pepe Goçalbo per ser cosí de Porcar i "tenia aficció a les coses antigues", com ell deia. Nebot del canonge Mn. Martínez, havia cursat estudis al seminari de Tortosa, que hagué de deixar per una lesió a l'oïda. Ara exercia de sagristà a la parròquia de la Sang, on sovint el veia. Un dia em demanà que pujara amb ell al sostre de la casa del rector, per si hi havia alguna cosa que valguera la pena guardar, abans que ho llançaren tot per cremar-ho, com tenien la intenció.

Sols trobarem coses inútils, arrumbades per malmeses, del parament corrent de qualsevol casa.

Després pujàrem al galliner del terrat, ara sense aviram i ple de trastos. Ja el deixàvem amb les mans buides quan vaig veure a un racó un llibre mig cobert de gallinassa. Era un “in foli” amb tapes de pergamí, i a l’obrir-lo em sorprengué la bella impressió a dos colors de lletra gòtica. Però no era un incunable: estava imprès a París per François Fradin en la segona dècada del segle XVI. Es tractava d’un Dret Canònic, que portava al mig de cada pàgina el text jurídic en lletra roja, i voltant-lo, fent com un marc en lletra negra, els comentaris. Malgrat el temps que passà tirat al galliner es mantenia prou bé, i rejuntant les fulles i relligant-lo de nou es refaria tot sencer.

A Pepe Goçalbo aquell llibre no li interessava i me’l va oferir, però jo havia de correspondre a la seua generositat d’ alguna manera, i com tenia un quadre de santa Llúcia, que venia de l’herència de l’avia, donat encara en vida, obra de poc mèrit i a ell li feia goig sols perquè era un llenç antic, amb el consentiment dels pares li’l vaig donar.

Quan passats uns dies vingué Joan a casa i veié el llibre restà sorprés i em demanà poder portar-lo a València, per mostrar-lo a un amic entés, que ens diria la possible importància d’aquell exemplar, no pel contingut, sinó per l’edició. A poc tornà i em feu una proposta, que jo no podia refusar: canviar el material arqueològic del racó de la Tirana pel llibre imprès per Fradin, que ell a València el canviaria per ceràmica.

I així aquelles selectes troballes vingueren a enriquir el conjunt arqueològic que anava acoblant en les meues mans, creant un fons d’estudi que contribuïra a conèixer la història primitiva del nostre País.

(1) Quasi amb tota seguretat, es tractava de Mn. Lluís Vilar, autor efectivament de la Història d’Artana que es pot llegir al nostre epígraf d’HISTÒRIA.

○ **Deixa un comentari**

○ **Comments 0**

[Bloc a WordPress.com. The Mystique Theme.](#)

[+](#) Follow

Follow “ARTANAPÈDIA”

Build a website with WordPress.com